

УДК 911.3

ОЦІНКА ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИХ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ
РОЗВИТКУ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

Сердюк А.М.

Постановка наукової проблеми

Аналіз природно-географічних і соціально-економічних чинників регіонального розвитку і розміщення агропромислового виробництва є надзвичайно актуальним. Адже їх вплив направлений на створення ринкових засад господарювання за різними формами власності, на підвищення економічної ефективності, на посилення технологізації, економізації, соціологізації та екологізації виробництва в сільській місцевості. Такий підхід зумовлює необхідність дослідження перспективного, пріоритетного і складного територіально-структурного поєднання різноманітних агропромислових виробництв, які характеризуються своїми специфічними особливостями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивченню природно-географічних і соціально-економічних чинників розвитку агропромислового виробництва (АПВ) як об'єкту суспільно-географічного дослідження присвячені наукові праці М. Д. Пістуна, Г. О. Колесника, В. О. Гуцала, Н. І. Провотара, М. М. Паламарчука, О. М. Паламарчука, В. П. Нагірної, Р. А. Івануха, Р. О. Язиніної, І. Ф. Мукомеля, П. П. Маракуліна, І. Т. Твердохлебова, М. Р. Амельченка, М. Г. Ігнатенка, В. В. Руденка, Л. О. Мармуль, П. П. Борщевського, С. І. Дорогунцова, Б. М. Данилишина, Т. М. Худякової та багато інших.

Формулювання мети і завдання

Метою даного дослідження є аналіз природно-географічних і соціально-економічних чинників розвитку і розміщення АПВ з урахуванням раціональної спеціалізації, оптимального просторого розміщення та раціонального використання агроресурсного, трудового та виробничого потенціалу, а також збереження та відтворення довкілля. Основні завдання полягають у виявленні особливостей цих груп чинників, які впливають на рівень розвитку і розміщення, а також спеціалізацію АПВ та конкурентоспроможність продукції.

Виклад основного матеріалу дослідження

Суспільно-географічний аналіз АПВ свідчить про виявлення оптимальних пропорцій ланок та сфер, а також географічних особливостей окремих його компонентів, можливості їх розвитку і функціонування, вплив структури на процеси агропромислового розширеного відтворення. Розвиток реформування АПВ ефективно лише тоді, коли можна визначити під впливом якої сукупності факторів воно здійснюється. Визначення впливу системи факторів та їх територіального сполучення, що визначає ТО АПВ є складним методологічним і практичним

завданням. Їх взаємодія, різноманітність зумовлюють територіальну диференціацію АПВ.

Сукупність природно-географічних факторів має вагомий вплив на територіальні відмінності агроресурсного потенціалу (АРП) (агрокліматичні, земельні, флористичні та фауністичні), які диференціюють АПВ, зокрема виробництво сільськогосподарської сировини. Територіальні поєднання компонентів АРП сприяють або стримують розвиток галузей та підгалузей сільського господарства в межах району. Вони визначають природну продуктивність сільгоспвиробництва, специфіку технологічних процесів агроформувань, структуру виробничих фондів та обсяги капіталовкладень, рівень урожайності, затрати праці на виробництво одиниці продукції, собівартість продукції, територіальну концентрацію агропідприємств та процес розширеного відтворення АПВ. Головними елементами АРП є земля, тепло, волога.

Основним засобом АПВ та предметом праці є земельні ресурси. Оцінка землі передбачає кількісну характеристику її природної та економічної родючості. Під "землею" розуміється верхній продуктивний шар ґрунту, що зумовлює вегетацію культур. Якість цього шару визначає урожайність, тобто рівень диференційної ренти II, яка позначається на рентабельності виробництва. Основні властивості земельних угідь: абсолютна не мобільність землі як виробничого фактору полягає в тому, що земельні ділянки неможливо переміщувати в просторі або замінити іншим предметом праці; неоднорідність окремих ділянок щодо продуктивності в залежності від зональності ґрунтів. На продуктивність земель впливає як природна, так і штучна родючість земель, а також об'єктивні кліматичні фактори (кількість опадів, вегетаційний період та ін.); обмеженість земельних угідь; довічність земельного фактору полягає в тому, що земля є об'єктом основних засобів виробництва, відсутність амортизаційного зношення, а її родючість може відтворюватися; в різних районах земельні ресурси переважно відрізняються за своєю продуктивністю через склад різноманітних типів ґрунтів, рельєфу, вологи, особливостей клімату. Відмінності земельних ресурсів є основою рентних відносин у сільському господарстві. Диференціальна рента розглядається як додатковий прибуток, що виникає в наслідок сприятливішого розташування земельних ресурсів, середніх та кращих за родючістю. Диференціальна рента I пов'язана з обмеженістю земель кращої та середньої якості, що змушує залучати до виробничої діяльності гірші за якістю земельні ділянки. Внаслідок цього суспільна вартість продукції встановлюється, виходячи з виробництва на гірших землях. Тому землевласник втрачає інтерес до ведення сільського господарства на гірших землях, на них не будуть забезпечені умови для розширеного відтворення. Рента II характеризується використанням кращих земель, сільгоспмашин, впровадження біотехнологій, насіння, поліпшення культури землеробства і тваринництва за рахунок додаткового фінансування. Це дає змогу підвищувати продуктивність праці та отримувати більше продукції з кожного гектара землі. В умовах ринку диференціальна рента повинна вилучатися через плату за землю, рентні платежі, розмір яких залежатиме від якості землі. Оцінка якості землі (її родючість, забезпеченість вологою, теплом, місце розташування та конфігурація ділянок) міститься в земельному кадастрі. Врахування особливостей диференційної ренти та рентних відносин в АПВ, які зумовлюють диференціацію

прибутків землевласників і землекористувачів сприяє обґрунтуванню економічної оцінки компонентів АРП тому, що вони є особливим ресурсом, тобто, на них не затрачена праця. Отже природно-географічні фактори є важливим аспектом формування, розвитку, раціонального природокористування та екологізації АПВ.

Для оцінки економічної ефективності використання земельних ресурсів можна застосовувати такі показники: урожайність сільськогосподарських культур; вартість валової продукції, що обчислюється за такою формулою:

$$E\phi = U_{cg} * K_{вп},$$

де U_{cg} – урожайність сільськогосподарських культур;

$K_{вп}$ – кадастрова оцінка певного виду сільськогосподарської продукції.

$$K_{вп} = C_{п} + D_{п},$$

де $C_{п}$ – собівартість виробництва певного виду продукції (грн/ц);

$D_{п}$ – обсяг додаткової продукції (грн/ц).

Отже, підвищення економічної ефективності земельних ресурсів може бути досягнуто тільки завдяки інтенсивному її використанню, вдосконаленню агротехнологій, що використовуються в сільському господарстві, механізації основних виробничих процесів, хімізації, меліорації, елітному насінництву та ін.

Агрокліматичні та водні ресурси мають дуже важливе значення на розвиток рослинництва. Оцінка агрокліматичних ресурсів на думку М. Д. Пістуна та О. М. Колесника [2, 4] знаходиться на другому плані, порівняно з ґрунтовими умовами, через невелику їх територіальну диференціацію. В основу землеробства покладено використання ресурсів сонячного світла, тепла, атмосферної вологи. Для потреб суспільно-географічних досліджень агропромислового процесу Пістуном М. Д., Гуцалом В. О., Провотарем Н. І. рекомендується система агрокліматичних показників. Для оцінки запасів тепла використовують: суму позитивних температур повітря – показник загальної теплозабезпеченості території, який залежить від дат переходу середньодобових температур через 0° ; тривалість вегетаційного періоду – суми активних температур за період вегетації; тривалість інтенсивного розвитку рослин (у днях), який визначають дати переходу середньодобових температур через 10° ; тривалість періоду найбільшої теплозабезпеченості рослин – це кількість днів із середньодобовими температурами, вищими за 15° . Важливою є оцінка забезпеченості сільськогосподарських культур вологою. З цією метою беруть до уваги: кількість річних і ефективних опадів (в мм), що використовується рослинами в метровому і орному шарах ґрунту; коефіцієнт транспірації - відношення кількості спожитої рослиною вологи за період вегетації до маси сухої речовини; “стиглість” ґрунту, що визначається датами весняного відтаювання ґрунту до глибини 10 см тощо [3, 32].

Оцінка рельєфу визначається розміщенням і конфігурацією сільськогосподарських угідь, роботою сільгоспмашин, характером меліоративних робіт, конфігурацією автотранспорту в сільській місцевості. Роль водного фактору посилюється в регіональних АПВ особливо в зоні посушливого клімату району, де невеликі річні опади вологи, інтенсивне випаровування, незначні обсяги поверхневого стоку з недостатньою гідрографічною мережею. Оцінка таких факторів як фауністичного і флористичного має важливе значення в

сільськогосподарському виробництві для аналізу природних рослинних і лісових ресурсів, корисних тварин та шкідників полів і збудників хвороб домашньої худоби.

Таким чином, поєднання компонентів АРП є природною основою виділення зональних циклів сільськогосподарського виробництва. Зважаючи на покомпонентні особливості АРП та їх комплексний, взаємозумовлений вплив, який і визначає виробничу спеціалізацію АПВ, сприяє інтенсивному його розвитку. Повний облік природно-географічних факторів дасть змогу підвищити еколого-економічний рівень АПВ шляхом поетапного пристосування та раціонального використання природних умов з урахуванням структури і родючості ґрунтів при виробництві продукції, використання мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин, підвищення ролі селекційних і генетичних досліджень, створення системи агроекологічного моніторингу, який контролює взаємодію сільського господарства як провідної сфери АПВ і оточуючого середовища.

Соціально-економічні фактори мають виняткове значення в розвитку і розміщенні всіх ланок і сфер АПВ. Вони повинні створити такі умови, щоб забезпечити подолання соціально-економічних відмінностей між агропромисловим і промисловим виробництвом, раціональну зайнятість населення протягом року, охорону навколишнього середовища, впровадження досконалих агро- і біотехнологій, підвищення фондоозброєності виробництва тощо. Найважливішими соціально-економічними факторами в умовах ринкових перетворень, що впливають на територіальну організацію та функціонування АПВ є такі: рівень розвитку і розміщення підприємств та галузей, які взаємозалежні між собою в системі виробництва; науково-обґрунтовані норми споживання продукції сільськогосподарського призначення та реальні можливості задоволення; розміщення населення, особливості розселення і рівень використання трудових ресурсів; формування ринкових взаємовідносин в аграрному секторі економіки; впровадження досягнень НТП; транспортно-географічного положення.

Важливим фактором ТО АПВ є рівень розвитку і розміщення підприємств і галузей, які взаємозалежні між собою в системі виробництва. Цьому процесу сприяє поглиблена спеціалізація та регіоналізація розміщення провідних галузей сільського господарства, як сировинної зони для переробної промисловості і галузей, що постачають різноманітне обладнання, мінеральні добрива, машини, енергію, паливо тощо. Всі сфери АПВ мають вагомий вплив на виникнення нових промпідприємств, розвиток первинної переробки сировини в місцях її вирощування, на будівництво автомаєрежі, раціональне використання АРП та трудових ресурсів. В умовах ринкових перетворень взаємовплив і взаємозалежність сукупності елементів передбачає: постачання сільськогосподарському виробництву (добрив, матеріалів, технічних заходів, устаткування для тваринницьких комплексів і підрозділів тощо); поглиблення спеціалізації та підвищення концентрації в межах сировинних зон промислових підприємств з переробки сировини, що веде до диференціації виробництва, спеціалізації культивованих культур до посилення зв'язків з

переробними підприємствами, зв'язки всіх складових АПВ визначаються сукупністю і спільністю зусиль щодо використання енергетичної, водної, транспортної системи, а також тим, що сільське господарство має сезонний характер зайнятості населення, не співпадає з деякими виробництвами переробної промисловості. Тому в різні сезони року трудові ресурси використовуються в цих галузях для того, щоб пом'якшувати сезонність АПВ; концентрація виробництва, виступає як складна інтегрована система, досить сильний вплив має на містоутворення завдяки промисловим виробництвам, які належать до цієї системи і через міське населення як споживача продукції сільськогосподарського призначення; поблизу малих міст необхідно розвивати високоінтенсивне сільське господарство, а в самих містах розвивати підприємства з первинної і подальшої обробки продукції. В свою чергу міста повинні бути постачальниками обладнання, мінеральних добрив, центрами заготівель сільгосппродукції. Сезонної робочої сили на селі, предметів широкого народного вжитку тощо.

Зазначимо що, на розвиток конкурентоспроможності АПВ, визначення його територіальних особливостей велике значення належить такому фактору, як розміщення населення, особливості розселення і забезпеченість трудовими ресурсами. Врахуванню традиційного досвіду та виробничих навичок населення при вирощуванні тих чи інших культур на досліджуваній території має позитивний вплив. Зважаючи на впровадження ринкових заходів та широке застосування їх у виробничих відносинах щодо сталого розвитку та реформування АПВ, (появою нового власника на землю, нових форм господарювання, приватизації агропромислових підприємств зміцнення матеріально-технічної бази та енергозабезпеченості сільського господарства тощо), значення трудових ресурсів буде поступово змінюватися. Найбільш дієвим фактором може стати у сільській місцевості створення належних соціально-культурних і побутових умов для селян, підвищення престижності та мотивації праці у сільському господарстві, а також створення робочих місць за рахунок переробної і сільської промисловості.

Фактор розміщення населення є територіальним розподілом трудових ресурсів. Тому населення істотно впливає на обсяги, темпи зростання, спеціалізацію, рівень комплексності територіальну організацію агропромислової інтеграції та її форм. В залежності від людності сільських та міських поселень та характеру системи розселення змінюється їх вплив на територіальну організацію виробництв та галузей господарства регіонального АПВ. Для невеликих і середніх міст (до 100 тис. чол.), розміщених за межами міських агломерацій, переробні підприємства сировини є містоутворюючими факторами. Міські агломерації виступають важливими факторами організації і функціонування спеціалізованих локальних АПК, як утворення найефективнішої територіально-виробничої структури АПК, які спеціалізуються переважно на виробництві малотранспортабельної продукції. Отже, зростання чисельності населення великого міста зумовлює необхідність прискореного розвитку виробництва і промислової переробки сільськогосподарської продукції. На думку Я. Б. Олійника, в залежності від величини міста роль його впливу на

функціонування переробної промисловості сировини неоднакова. В малих і середніх містах переробні підприємства виконують їх основні функції. В той же час у великому місті вони виступають обслуговуючими. Спеціалізація і величина переробного підприємства в малих і середніх містах визначається особливостями природно-продовольчого потенціалу відповідного регіону, а розміщення його у великому місті – потребами населення. Останні зумовлені науково обґрунтованими нормами споживання продуктів харчування і рівнем доходів населення, які визначають реальні можливості їх задоволення. Потреби в трудових ресурсах визначаються структурою і спеціалізацією сільськогосподарської і переробної ланок АПВ [1].

Формування ринкових відносин в системі АПВ це, перш за все, впровадження нових форм господарювання та приватизація, власність на засоби виробництва, які мають визначну роль у суспільному розвитку. Власність є головною сутністю агровиробничих відносин на сучасному етапі. Вона визначається як система об'єктивних відносин між людьми, що змінюються у процесі виробництва, розподілу, обміну, споживання, а також характеризуються привласненням засобів виробництва і предметів споживання. Всі види власності – індивідуальна (приватна), колективно-акціонерна, державна співіснують між собою. Велику роль відіграє конкуренція між різними формами власності, яка і формує їх співвідношення у сфері АПВ. Конкуренція визначає рівень розвитку агровиробництва, покращення соціальної структури, що призводить до подолання негативних умов життя на селі, вдосконалення виробничих відносин, поліпшення організаційно-управлінської структури. Одним із критеріїв різноманітних форм власності, який об'єктивно відображає її сутність, а також реалізує закладені в ній переваги є форма господарювання. Вона визначає дві сторони відносин: організаційно-технологічну і соціально-економічну. Відносини власності, багатоаспектність їх форм прямо впливають на інтереси і попит населення, що створює необхідні умови для здійснення ринкових реформ. Приватизаційні процеси визначають умови та фактори для підвищення ефективності виробництва. Отже, власність розкриває сутність економічних зв'язків і відносин, за яких виробляються і розподіляються засоби виробництва і матеріальна продукція.

Науково-технічний прогрес має вирішальне значення для розвитку і реформування АПВ. Впровадження НТП в агропромислову сферу особливо новітніх біо-, агро- і ресурсозберігаючих технологій, знижує трудо-, матеріало-, фондо- і капіталоємність, а це, в свою чергу, створює сприятливі умови для розвитку і зростання економічної ефективності АПВ. Внаслідок цього промислові та переробні підприємства стають екологічно небезпечними. Крім того, новітні агротехнології НТП сприяють подальшій концентрації АПВ і підвищенню продуктивності праці.

Внаслідок поглибленого та взаємопов'язаного процесу НТП, що здійснюється в АПВ під впливом технічного перетворення, що охоплює всі суспільні сфери виробництва (землеробство, тваринництво, переробну промисловість та галузі, які забезпечують засобами знаряддя) сприяє переводу даного системно-структурного

утворення на більш досконалий техніко-економічний рівень і пропонує комплексне вирішення таких науково-технічних завдань: 1) завершення комплексної механізації і перехід до автоматизації виробничих процесів, впровадження біо-, агротехнологій, новітнього обладнання та устаткування переробної промисловості на всіх стадіях виробництва для підвищення конкурентоспроможності продукції; 2) широке використання сучасних селекційно-генетичних методів для підвищення продуктивності тваринництва, більш повне застосування хімічних засобів, продуктів мікробіологічного синтезу в технологічних виробничих процесах для збереження та підвищення природної та економічної родючості ґрунтів. Сукупність цих завдань дозволяє сформувати матеріально-технічну і природну базу, а також органічно їх поєднати з індустріальними екологічно небезпечними технологіями, що відповідають сучасним вимогам реформування АПВ.

До організаційно-економічних завдань можна віднести: 1) спеціалізацію сільськогосподарських районів та переробних підприємств, їх виробничу кооперацію, яка пропонує підвищення концентрації виробництва до оптимального рівня; 2) поглиблення взаємозв'язків сільськогосподарського і промислового виробництва на основі взаємоузгоджувальних оптимальних темпів і пропорцій подальшого інтегрування досліджуваної системи.

Транспортно-географічне положення є одним з найважливіших, бо він посилює дію попередніх факторів тому, що його питома вага у структурі витрат на виготовлення одиниці продукції може бути нерідко дуже високою. Залежно від розмірів витрат на транспортування продукції розміщення виробництва тяжіє або до сировинної зони, або до споживача. Частка транспортних витрат на одиницю вантажу залежить від його вартості та способу транспортування. Оскільки продукція сільського господарства дешева, швидкопсувна перевозити її на великі відстані не вигідно, бо транспортні витрати не лише стають співставними з вартістю продукції, але й можуть перевищити її. Продукцію АПВ доцільно перевозити тим видом транспорту, який забезпечує низьку вартість перевезень на одиницю вантажу від виробника до споживача, або від сировинних районів до центрів переробки сировини.

Висновки

Таким чином, суспільно-географічні фактори відіграють провідну роль у формуванні ефективного регіонального розвитку АПВ. Вони характеризуються більшою динамічністю, урегульованістю ніж сукупність природно-географічних. Суспільно-географічний аналіз соціально-економічних умов і факторів розвитку АПВ району дає змогу з'ясувати напрямки подальшого вдосконалення компонентної та територіальної структури, якою може бути спеціалізація, як вона буде змінюватися внаслідок розвитку матеріально-технічної бази та впровадження досягнень НТП, яку роль АПВ буде виконувати в територіальному поділі праці та ін. Врахування зазначених вище умов і факторів передбачає науково-організаційне управління агропромисловою діяльністю, створення екологічно небезпечних, рентабельних

виробництв, а також виявлення проблем, які стримують розвиток АПВ та накреслити шляхи їх вирішення.

Література

1. Олійник Я. Б. Економіко-економічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування / За ред. П. П. Борщевського. – К.: Лібра, 1996. – 208 с.
2. Пістун М. Д., Колесник Г. О. Географія сільського господарства СРСР. – К., 1985. – 301 с.
3. Пістун М. Д., Гуцал В. О., Провотар Н. І. Географія агропромислових комплексів. – К.: Либідь, 1997. – 198 с.
4. Пистун Н. Д. Аграрно-территориальные комплексы (теория и опыт экономико-географического исследования): Автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – К., 1975. – 58 с.